

Ірина Дінтан

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ВУЗЛОВІ ПРОБЛЕМИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

*«...Ідея об'єднання українських земель і їх політичної окремішності...
тісно сплітається з усією діяльністю Виговського в часах Хмельницького
і по його смерті...» [3, с. 371]*

Історія українсько-польських відносин перенасичена непорозуміннями, образами, взаємозвинуваченнями, відвертим збройним протистоянням. Підґрунтя цьому – тривале перебування частини етноукраїнських земель (інколи – основного їх масиву) у складі першої, а потім – другої Речі Посполитої в бездержавному статусі, а відтак з усіма складниками імперської політики щодо українства. Водночас маємо поодинокі, напрочуд багатообіцяльні, проте у висліді своєму безрезультатні спроби порозуміння, навіть скріпленого відповідними договорами і зобов'язаннями. Одним із таких вікопомних проєктів був Гадяцький договір 1658 року.

Що ж спричинило його з'яву? У чому його сутність? І, найголовніше, чому Гадяцька унія залишилася історичною пам'яткою, хоч і доволі повчальною, а не фундаментом для ствердження Козацької держави в новому геополітичному вимірі? На ці та інші запитання спробуємо відповісти через призму їх бачення в працях найвидатнішого українського історика Михайла Грушевського.

Передовсім учений з'ясовує обставини, за яких генеральний писар Війська Запорозького усупереч ухвалі старшинської ради (квітень 1657 року) про гетьманство Юрія Хмельницького, по смерті його батька здобуває булаву. Це – по-перше. А по-друге, в якому статусі володіє нею.

М. Грушевський зазначає, що «смерть Хмельницького лишила непорішеною цілу низку важних питань, а передусім <...> справи наступства» [3, с. 3]. Здавалося, що саме ця проблема була завчасно розв'язана, позаяк із квітня 1657 року «Юрко Хмельниченко формально вважався гетьманом, співрегентом свого батька...» [3, с. 3]. Але так не вважали ні московські можновладці, ні козацький генералітет (хоч перші, згідно з «Березневими статтями» Б. Хмельницького, не мали права втручатися в процес обрання козацького керманіча).

У Москві із запізненням дізналися «про смерть гетьмана, договір Ракоція з поляками і бунти в війську» [3, с. 9], та швидко оговталися. Учений акцентує на примусовій затримці прибулого ще за життя Богдана посольства П. Тетері, бо «московському урядові не було бажано, щоб люди, які встигли <...> зорієнтуватися в московських намірах, їхали наперед <...> і приготовляли ситуацію – в напрямі <...> не бажаним для Москви» [3, с. 19]. Царський уряд, покладаючись на відомості, надіслані воєводами (київським – А. Бутурліним, путивльським – М. Зюзіним), думним дяком Наумовим [3, с. 4–6]; реляції Желябужського «про настрої в війську і поза військом, про успіхи його агітації против гетьманського правління, про сприятливі відгуки на проєкт заведення московських воєводів...» [3, с. 12], «уявляв собі Україну в стані внутрішньої анархії і, сподіваючися використати цей хаотичний стан для корінних змін українського правління, хотів перевести підготовку через своїх людей» [3, с. 19–20].

М. Грушевський скрупульозно аналізує споряджені царем «місії» В. Кикина, І. Роколова, А. Матвеева; підсумовує, що, попри всі єзуїтські застережно-погрозові методи діяльності московських нишпорок [3, с. 19–30], козацька старшина спромоглася скликати 26 серпня (5 вересня) в Чигирині раду, де й обрала свого керманіча.

М. Грушевський заперечує достовірність «класичного оповідання» «Самовидця» про обрання І. Виговського, оскільки воно «являється справді більш літературним твором, ніж історичною інформацією; писане з далекої перспективи, з явною і неукритою антипатією до “фортельного ляха і переворотного латинника”, <...> викликає недовір'я...» [3, с. 36]. Натомість дослідник покладається на такі документи: листи І. Виговського путивльському (М. Зюзіну) та київському (А. Бутурліну) воєводам відповідно від

26 і 30 серпня 1657 року; свідчення царських посланців І. Роколова та В. Кікіна, київського полковника П. Яненка [3, с. 31–38]. М. Грушевський цитує грамоту новообраного гетьмана на царське ім'я, в якій мовиться, зокрема, так: «Хоч іще за життя Б. Хмельницького на уряд гетьманський наречено було Юрія Хмельницького <...>, але тому, що він літ совершенних не має, на раді генеральній, котру сьмо по смерті Б. Хмельницького вчинили, вибрали на уряд гетьманський мене – хоч я від того уряду й відмовлявся» [3, с. 38].

М. Грушевський указує на мотиви невиконання старшиною волі покійного гетьмана: «...події, що сталися в війську під булавою Юрія: мало авторитетне становище його...» [3, с. 3]; відмова виступити в похід супроти Польщі тощо. «Можливо, – продовжує автор, – що в дійсності він (Виговський) особисто і не рвався так до булави, і не пускався на такі інтриги, як то представляли його противники, і готов був вдовольнитися ролею регента. Але супроти можливості, що против скомпромітованого останнім бунтом Юрія, буде висунена якась інша кандидатура на гетьмана, яка відсунула б від впливу не тільки Юрія, але і всю групу Хмельницького, ця група сама признала за краще висунути кандидатуру Виговського на гетьмана...» [3, с. 37].

«Новий гетьман, – на думку М. Грушевського, – був людиною досвідченою, тямущою, бувалою, непоганим політиком, при цьому, безперечно, – українським патріотом, щирим автономістом, одноступцем старшини, який разом з нею палко бажав забезпечити свободу і недоторканність України» [2, с. 324].

Учений відкидає версію про регентство, тимчасовість (до повноліття Хмельниченка) гетьманства І. Виговського. Спираючись на документи, стверджує, що «Виговського обрали гетьманом одразу, але старшина боялась, щоб «чернь козацька», стоячи на боці Юрася, не протестувала проти цього вибору, тому обрання здійснено було не на повній військовій раді, а на старшинському з'їзді, і вже згодом, коли в Москву пішли доноси на цю неформальність, Виговський повторив свій вибір на повній військовій раді і був знову обраний гетьманом» [2, с. 323–324].

Але друга, вже загальновійськова, козацька рада мала суперечливу передісторію. М. Грушевський наголошує на тому, що І. Виговський, попри провокативні дії Москви, аж ніяк не прагнув розриву з нею. Як аргументи – листи гетьмана до А. Бутурліна та М. Зюзіна, грамота до царя. У них новообраний володар булави оповідає про події 23–26 серпня (2–5 вересня) 1657 року в Чигирині і запевняє, що буде «з усім військом вірно служити й. цар. в-ву» [3, с. 37]; нагадує, як, «бувши писарем, був зичливим в. государеві, і своїм промыслом всіх привів до підданства...» [3, с. 38]; засвідчує свою відданість

затримкою в гетьманській резиденції посольства С.-К. Беншовського та готовністю до спільної, «з ратними людьми в. цар. в-ва...» [3, с. 39] боротьби із кримцями. У конфіденційних розмовах із В. Кікіним гетьман застерігає царя від «лядського лукавства» («А король Ян-Казимір в листах своїх і досі ще називає нас, військо Запорізьке, своїми підданими: а ми не то, що в підданстві у нього бути, але й імені лядського чути не хочемо»); пропонує власне посередництво задля замирення московитів зі шведами; відмежовується від «самовільства» полковника І. Нечая (у білоруських землях сприймав людиність під козацький присуд) [3, с. 40–41].

Після від'їзду 3 (13) вересня В. Кікіна до Москви звітти до гетьмана прибув стрілецький голова А. Матвеев. Учений бідкається на брак достовірних даних для відтворення цілісної картини перемовин гетьмана із царським посланцем [3, с. 42–44]. «Московський уряд, – припускає дослідник, – далі наставляв на виводі козацьких залог з своїх воєводств і ліквідації білоруської козащини...» [3, с. 44]; А. Матвеев висловив царське веління про спрямування воєвод із ратними людьми до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Білої Церкви, Корсуня та Прилук і утримання їх коштом місцевої людинності [3, с. 43–44].

У контексті наростання суперечностей між Москвою і Чигирином, учений з'ясовує ситуацію в Гетьманщині по поверненню П. Тетері. Професор шкодує, що не залишилось автентичного запису звіту козацьких посланців, висловлює сумнів стосовно авторитетності циркуляра миргородського полковника Г. Лісницького, «котрим він подавав на обміркування своїх полчан московські пропозиції, прислані від Виговського...» [3, с. 48]. Історик переказує зміст «статей Лісницького»; зауважує, що «за автентичні статті Виговського те, що <...> подано, ніяк не можна вважати. Воно передає тільки те, що говорилося з приводу привезених з Москви царських пропозицій» [3, с. 49]. Як своєрідний «відгомін» – оповідь миргородського міщанина М. Калениченка; путивльського вістуну Чернова; інформація полтавського полковника М. Пушкаря; листовне звернення ніжинського протопopa М. Филімоновича до окольничого Ртіщева та путивльського воєводи М. Зюзіна; шведського дипломата Д. Колугера, польського посланця Єрліча [3, с. 48–55].

На зіставленні різноманітних рефлексій, реляцій, звідомлень М. Грушевський реконструює в загальних рисах зміст доповіді П. Тетері та дискусії, що розгорнулася довкола неї: «...перед зібраною в Чигирині старшиною вирисовувалася перспектива нового порушення Переяславської умови: скасування гетьманського правління, заведення московської воєводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, знищення економічних і

політичних привілеїв старшини, ліквідація автономної української церкви і т. д.» [3, с. 55]. Усі ці побоювання були небезпідставними з огляду на «агітаційні балачки» Желябужського та В. Кікіна, заяви А. Матвеева, «уперте ігнорування наступників Богдана на гетьманстві – Юрія і Виговського...» [3, с. 55]; імовірність прибуття в Україну військових сил О. Трубецького та Г. Ромодановського. При цьому – «неполагоджені відносини з Кримом і Польщею...» [3, с. 56], небезпечна ситуація на Запорозжжі. Тож «старшина, – констатує вчений, – <...> була збентежена, стривожена, роздратована <...>, заводила балачки про можливість повного розриву з царем, виходу з його протекції, відновлення союзу з Кримом і т. ін.» [3, с. 56].

Для з'ясування нагальних проблем життя Гетьманщини й була скликана загальновійськова рада в Корсуні. Про неї М. Грушевський оповідає на основі звіту капітана Чернишова київському воєводі А. Бутурліну, опису путивльського вістуну М. Юдіна, інформації від висланця з Корсунської ради до Москви Ю. Миневського тощо. Зауважує і демарш І. Виговського, котрий «віддав полковникам булаву і сказав, що не хоче бути гетьманом, тому що в пунктах, присланих від вел. государя, відбираються їх дотеперішні вільності, а він в неволі бути не хоче» [3, с. 58]. Старшина повернула йому булаву, запевнивши, що за права та вольності «будемо стояти всі одностаино, щоб нічого нам не вібрано» [3, с. 58].

На переконання М. Грушевського, Корсунська рада 11 (21 жовтня) 1657 року має поціновуватися двояко. По-перше, вона легатимізувала І. Виговського як гетьмана: вчений зацітовує виїмку зі звітлення Д. Калугера, що І. Виговський зайняв місце Б. Хмельницького «свобідним і щирим вибором всього війська Запорізького – навіть подвійним: раз в Чигирині, другий раз в Корсуні з величезною парадом на тім уряді потверджений» [3, с. 60]. По-друге, вона висловила «вотум довір'я і ухвали його твердої політики супроти Москви в обороні козацьких вільностей» [3, с. 60]. Як підтвердження мовленому – стилізована Д. Калугером козацька відповідь на царські жадання: неможливо звести козацький реєстр до 40 тисяч, оскільки «козаків знайдеться 200 або 300 тисяч, всі вони однаково билися за свободу...»; неприпустимо міста нові передавати у «володіння московського князя [воєводам], козакам лишаться самі пограничні...»; необхідно визнати І. Виговського гетьманом; як попередження: «...коли московський князь схоче триматися попереднього договору, зложеного з небіжчиком Хмельницьким, то вони також будуть його виконувати, коли він захоче щось у тім змінити, вони самі подбають про своє добро і свою добру репутацію» [3, с. 62].

Не рахуватися з волею старшини московський уряд не міг, а тому «рішив признати і продовжити фактичний стан речей і стриматися до слухного часу з задуманими обмеженнями української автономії» [3, с. 77]. У зв'язку з цим постановлено було О. Трубецького з військом в Гетьманщину не направляти («відомості про усобицю, бунти і замішання не потверджувалися <...>. Виговському на пункті лояльності не можна було нічого закинути <...>. Навпаки: дезідерати і агітаційні гасла, висунені московським урядом <...>, викликали контрагітацію, в наслідках своїх нелегку до передбачення» [3, с. 77]); натомість вирішено визнати І. Виговського гетьманом і зажадати від нього лише присяги на вірність цареві.

Як наслідок – «царська грамота до гетьмана з 18 (28) жовтня, в котрій найважливіше було – сама адреса: “війська Запорізького гетьманові Ів. Виговському і всьому військові Запорізькому”» [3, с. 78]. Тож цар звелів «бояринові кн. А. Н. Трубецькому з тов. <...> до війська Зап. не йти – аби від того походу нашим підданам, Малої Росії жителям, не понести <...> великих утрат в підводах і кормах» [3, с. 79].

Але довгоочікуваної царської грамоти Виговському та його однодумцям було замало: «...бажали надати якнайбільше політичного престижу своєму пануванню через московське “благословення” (як висловилася старшина в своїй грамоті з Корсунської ради)» [3, с. 80]. Цього не сталося, оскільки «московський уряд думав про те, щоб поставити наступство гетьманів в можливо тіснішу залежність від себе...» [3, с. 80].

На думку М. Грушевського, певний інтерес для дослідника становить «начерк царської грамоти, що мала заспокоїти українську людність супроти тих чуток, які пішли по Україні про задумане царем скасування українських вільностей» [3, с. 80]. Квінтесенція документа в такому: «Ми від вас, як вірних підданих, ніякої зради <...> не чаємо, – але й вам не треба ані в гадці не мати, щоб від нас могли бути якісь утиски на вольності ваші, – ми хочемо вас тримати у всім за вашими правами і вільностями, а наше царське слово ніколе не змінне» [3, с. 81].

«Радісну грамоту» привіз у Чигирин 17 (27) листопада стряпчий Д. Рагозін. Через чотири дні, споряджаючи його до Москви, гетьман просив: «Нехай би в. Государ <...> бунтівників (“воров”) запорізьких козаків, що поїхали до нього бити чолом, зволив затримати, або до мене прислати, аби далі не було замішання (“ссоры”) – а то вони собі іншого гетьмана вибрали» [3, с. 81].

Тоді в Москві перебувало посольство від гетьмана, очолюване братами Миневськими. У висліді козацько-московських перемовин вирішено було, нібито для зміцнення позицій І. Виговського, скликати в Переяславі Генеральну раду за участю царського представника. Новообраний гетьман

мусив би скласти «присягу цар. в-ву і йому при війську була б передана <...> “потвержденная” грамота» [3, с. 92]. Тобто певне порозуміння було досягнуте.

М. Грушевський наголошує, що влітку-восени 1657 року в Україні розгорталася водночас два елекційні процеси – вибори гетьмана й митрополита. Царство прагнуло використати їх задля «приведення українського життя в тіснішу залежність від московського контролю...»; натомість українська духовно-світська еліта – «для відстоювання вільностей...», «приєднання Західної України до козацької: скріплення зв’язків в ієрархічних відносинах» [3, с. 94].

Обрання митрополита І. Виговський поклав на чернігівського владику Л. Барановича. Москва через А. Бутурліна наказувала «Барановичу, Гізелю, київським ігуменам <...>, щоб вони були під послухом і благословенням московського патріарха, без царського указу єпископів не скликали, без благословення патріарха митрополита не вибирали...» [3, с. 95]. Гетьман усіляко гальмував цей процес, і кінцево митрополитом ствердили Діонісія Балабана – луцького єпископа («з 8 лютого маємо вже повідомлення <...> від <...> Балабана»). Підбиваючи підсумки «церковних перегонів», М. Грушевський узагальнює: «...вибори переведено без порозуміння з царем і патріархом; за зізнанням Д. Балабана, “на митрополію вибрано мене, з огляду на сильні налягання всієї України і самого гетьмана...”», відтак плани поєднання козацької України з Західною діставали нового впливового союзника» [3, с. 100].

Наразі Московія змушена була проковтнути «образу», до часу – затаїтися.

Новий етап відносин між Чигирином і Москвою був започаткований пізньою осінню 1657 року і завершився розривом Гетьманщини із Царством. Щоб зрозуміти, чому так сталося, необхідно, услід за вченим, розглянути дві проблеми: по-перше, взаємини гетьмана з низовим товариством; по-друге, роль Москви в розгортанні громадянського розбрату в Україні.

Передусім М. Грушевський нагадує, що Микитинська Січ, «бувши головним вогнищем повстання, всадивши <...> Богдана Хмельницького на гетьманство <...> після Зборівського замирення відреклася свого вибранця...» [3, с. 101]. Старому гетьманові вдалося придушити заколоти, упокорити січовиків каральними акціями. Та вже на весну-літо 1657 року Січ вийшла з-під контролю Чигириня. Спроби новообраного гетьмана змінити кошову старшину викликали ще більший супротив: «...кошовий Яків Барабашенко <...> проголосив вибір Виговського неважним, тому що він стався без участі Запорізького війська, <...> висунув теорію супремата Січі і незалежності її від городового війська» [3, с. 102].

Учений так розкриває сутність ідеології Коша: Січ «єсть центр і джерело влади в війську. Старшина, що рядить <...> “в городах”, узурпувала цю владу, а тепер хоче розпоряджати гетьманською булавою і всякими урядами без січового рішення – це претензія неслухна, рядове козацтво <...> йде за січовим осередком, на чолі котрого стоїть “кошовий гетьман” <...> в протиставлення городовому старшинському гетьманові. Січа <...> змагає до того, щоб поставити в залежність від свого уряду коли не всю городову територію, то принаймні сумежні її частини» [3, с. 103].

І. Виговський сподівався на царську підмогу в упокоренні Січі (через потвердження гетьманства); вдався до її воєнної (ніжинський і прилуцький полки на шляхах до Запорожжя) і продовольчої блокади; готувався до поновлення союзу з Кримом (нейтралізація Січі з півдня).

Запорожжя в протистоянні з Чигирином звертається до царя, вбачаючи в ньому арбітра та протектора. Для Москви це стало якнайзручнішим підґрунтям-виправданням для реалізації стратегічних задумів.

Історик аналізує закиди-звинувачення на адресу І. Виговського та старшин. Перші з них містилися в листі Я. Барабаша до Олексія Михайловича (кінець жовтня 1657 року): «...ламають присягу, <...> інших царів, королів і князів невірних беруть собі за панів, а тебе государя і царя <...> мати не хочуть...» [3, с. 106–107]. 21 (31) листопада М. Іваненко (посланець від Я. Барабаша) подав інструкцію із 7 пунктів, у якій перераховувалися «злочини» І. Виговського та його прибічників: гетьман (ще до його визнання царем) і полковники потайки «сприсяглися з князем семигородським, з обома воєводами – волоським і мунтянським, і шлють листи до хана кримського», І. Виговського вибрали гетьманом без участі в раді запорожців і «черні»; Чигирин забороняє запорожцям ходити на кримців [3, с. 108–109].

Промовистими для змалювання картини світоглядних орієнтирів Коша є прохання-пропозиції, подані запорозькими посланцями московським дякам 26 листопада (6 грудня): щоб цар «велів послати в військо Зап. свого ближнього чоловіка <...> учинити раду, а на ній дозволив нам вибрати гетьмана всім військом Запорізьким <...> Тій раді, аби в. государ велів бути в Лубнах <...>, або в Переяславі. А <...> вибраний гетьман має вчинити присягу на вірне підданство <...>. Коли буде настановлений гетьман <...> а військо Запорізьке помітить за тим гетьманом зраду <...> про неї <...> дасть знати цар. в-ву., та нехай би <...> нам того провинного гетьмана велів переіменити <...>. Аби велів вел. г-р. <...> бути в городах війська Зап. <...> своїм воєводам для охорони міщан і повітових людей, а на тих воєводів і на воєнних людей, які з ними будуть, щоб збирано

і давано стацію з городів Малої Росії. Аби <...> звелів збирати всякі побори з міщан, купців і орандарів з усіх городів <...> і тримати <...> в скарбі в <...> Києві і в призначенім часі роздавати військовій Запорізькому <...>. Потім, як Військо Зап. вибере гетьмана, <...> тоді Виговського і його дорадників треба тримати під арештом <...>, аби від них не було потім в війську Зап. <...> бунту...» [3, с. 113–116].

На думку М. Грушевського, «ці пункти являються результатом <...> співробітництва запорізької демократії з московською бюрократією» [3, с. 116]. Московські дяки, не сприймаючи соціальних запитів запорожців, трактуючи їх як бездомну та неприкайну голоту, водночас їх уміло використовували у своїх єзуїтських задумах. Кошове товариство задля визнання свого автономного статусу в Козацькій державі подавало правовий прецедент для її подальшої ліквідації. Січові дезидерати, розроблені «під сугестією московських дяків...» [3, с. 117], уповні вписувалися в «ті завдання, які ставило собі на Україні московське правительство і потім переводило й осягало тільки на протягу довгих десятиліть...» [3, с. 117].

Історик убачає в цій догідливо-колаборантській супліці низового козацтва справжню вибухівку. «Українська державність, – стверджує він, – була підмінована. Всі здобутки державної будови останнього десятиліття, часів Хмельницького, поставлені були під знак питання» [3, с. 118].

Дослідник так обгрунтовує свій гіркий присуд: «Против змагань організувати постійну владу, звівши до мінімуму необчислимі впливи безпосередньої демократії – неорганізованих зборів, якими була і зісталася загальна козацька рада <...> – висувається, власне, ця інстанція...» [3, с. 118]. Кошова спільнота, звертаючись до московської бюрократії, «зробивши з неї арбітра своїх суперечок з старшиною, – пояснює вчений, – <...> легкодушно віддає в її руки інтереси українського життя – його будову і провід...» [3, с. 118].

Московський уряд мав усі підстави приголубити такого слухняного союзника. Тому, всупереч проханню І. Виговського, запорозьких посланців не тільки не затримали, а й видали їм проїзний (охоронний) лист. Грамота «Нашого цар. величества войска Запорожского кошовому Якову Барабашу й всему кошовому войску в Запороги», попри здержливість і стилізованість, була вельми знаковою: «...важно було, – підкреслює М. Грушевський, – що цар трактував Січовий Кіш як правомочну організацію <...>. Для престижу і аспірації Січі це <...> було дуже багато...» [3, с. 119–120]. Фактично Царство, за сприяння «запорозької вольниці», стало визначальним зовнішньополітичним чинником Руїни, позаяк «авторитетові гетьманського осередка і старшині удар завдано незвичайно болючий і в наслідках своїх необчислимий» [3, с. 120].

«Місія» Б. Хитрова мала бути одним із кроків на шляху обмеження української державності. Формально вона була відповіддю на поклик І. Виговського: щоб «укріпити на гетьманстві <...> щоб військо Запорізьке було <...> в послуху» [3, с. 120]. Але монарша милість, засвідчена жалуваною грамотою, уможливилася низкою серйозних поступок, як-от: прийняття царських воєвод у визначених містах; утримання московських залог із надходжень до українського скарбу; виведення козацьких підрозділів із Білорусі; готовність до спільної боротьби проти Польщі навесні 1658 року; чергова присяга гетьмана на вірність цареві [3, с. 120–123].

Якщо про завдання очікуваного московського посольства гетьман і старшина лише здогадувалися, то звістка про прихильне прийняття й обнадійливе відпущення царем уповноважених Запорожжя викликала справжній неспокій. Найнебезпечнішим було те, що «низовики» мали підтримку в «городах» [3, с. 124–127].

М. Грушевський виокремлює причини, які змусили миргородського полковника М. Пушкаря, ще донедавна пасивно-лояльного, стати антагоністом І. Виговського, претендентом на гетьманську булаву. Передусім історик зауважує те, що «полтавський полк своїм географічним положенням був тісно зв'язаний з Запоріжжям – економічними і промисловими зв'язками <...>. Це було запілля Січі <...>. Коли Виговський в-осені почав блокаду Запоріжжя і загородив заставами полудневе пограниччя, це мусило особливо тяжко впасти на Полтавщину, викликати тут сильне невдоволення...» [3, с. 127]. Хвилювання місцевої людності зумовлювалося й тим, що Ю. Немиричу повернено його великі маєтності на Полтавщині – Кобеляки, Білики, Санжари. «Все це <...>, – підсумовує дослідник, – могло створити в Полтавським полку настільки гострі відносини <...>, що перед Пушкарем могла стати дилема: пристати до цього руху і зв'язатися з противниками Виговського і старшини, чи виноситися з свого полку, в котрім так довго правив...» [3, с. 128–129]. Тож М. Грушевський, не відкидаючи й особистих амбіцій М. Пушкаря, підігрітих успіхом запорожців у Москві, все ж уважає, що, може, й мали рацію гетьманські посланці до царя навесні 1658 року, коли стверджували: «Пушкар і сам тому не рад, та збивають його своєвільники і гультяї» [3, с. 129].

Усі намагання І. Виговського придушити антигетьманський заколот у зародку, сподівання на допомогу Г. Ромодановського, посередництво М. Зюзіна в завоюванні царської довіри виявилися марними. Справжнім ударом для гетьмана була відставка путивльського воєводи, яка сталася не без інспірацій запорожців [3, с. 129–136].

На загальновійськову раду в Переяславі, що втретє легітимізувала І. Виговського як гетьмана (за присутністю Б. Хитрово, зі складанням присяги

гетьманом, наданням йому грамоти), М. Пушкар так і не прибув (натомість фактично окупував територію миргородського полку) [3, с. 137–144]. По укладанню договору 15 (25) лютого 1658 року Б. Хитрово ще деякий час залишався в Україні; в середині березня, прийнявши присягу на вірність цареві від М. Пушкаря та М. Стринджи, відбув до Москви [3, с. 147]. Натомість гетьман, не довіряючи опозиціонерам, десь на початку березня (н. с.) уклав, за посередництвом Карач-бея, договір із кримським ханом [3, с. 146–149]. Започаткована Руїна поглиблювалася.

Між тим Царство зміцнювало свої позиції в Гетьманщині. 3 квітня 1658 року цар визначив воєвод із залогом в Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів і Миргород; розрядний приказ розробив інструкцію, яка вносила їхню діяльність. Загальне керівництво новою адміністрацією покладалося на боярина В. Шереметьєва [3, с. 172–181].

М. Грушевський, розглянувши означену інструкцію, розкриває механізм поступового підпорядкування Москві різних сфер життя «Війська Запорозького». Зокрема, В. Шереметьєв «через своїх дворян, за поміччю воєводів розсаджених в полкових містах, мав переписати всі доходи коронні, панські, «кляшторні» <...> і міські, і завести їх збір «на государя». Арендні доходи мали бути здані наново. Адміністрація доходів мала вестися через «ратуші», міські уряди, з поминенням козацької старшини <...>. Козацтво <...> обмежене 60-тис. реєстром <...> Адміністративний апарат переходив в руки міщанства, що мало вести його під безпосереднім контролем воєвод. Воєводи <...> мали бути комендантами головніших міст...» [3, с. 181]. Отже, «спираючись на міста, – пояснює вчений, – царський уряд <...> виявляв тенденцію вишукувати <...> все те, що могло сприяти розвою міщанської верстви, а обмеженню козацької» [3, с. 181]. Звісно, витісняючи козацтво з міста, московська бюрократія перебирала на себе всі управлінські функції від одуреного міщанства.

Найдієвішим способом розкитування та знекровлення Козацької держави стала ззовні посередницько-миротворча, насправді ж – підступно-провокативна тактика Московії в умовах розгортання антигетьманського повстання Я. Барабаша – М. Пушкаря. На підставі документів від супротивних сторін історик відтворює картину суперечливих, із прихованим підґрунтям українсько-московських відносин навесні-влітку 1658 року.

5 (15) квітня дворянину Апухтіну була надана царська грамота для гетьмана та листи до 17-ти полковників. У грамоті, крім докорів І. Виговському «за шатість», висловлювалося прохання відправити до Москви українських делегатів для участі в з'їзді у Вільному задля з'ясування проблеми оформлення

наступництва на польському троні (Корона не поспішала з виконанням віленських домовленостей 1656 року); наказувалося «виготовити граничні мапи» (розмежування між Річчю Посполитою та Московією на українських землях); нагадувалося про подальше прибуття воєвод (крім Києва, ще у 6 міст); установлення нагляду над гетьманом («при нім резидента з невеличкою залогом») [3, с. 182–186].

Доки «місія Апухтіна» дібралася до Чигирина, в Москву 17 (27) квітня з'явилися посланці від М. Пушкаря та С. Довгала зі скаргами на І. Виговського та Г. Лісницького: «Рада в Переяславі була неповна, були тільки ті полковники, що одної гадки з Виговським, а з ними сотників і черні чоловіка по 10, <...> а з задніпрянських полків і нікого не було». І. Іскра від імені М. Пушкаря просив царя, «аби зволив зложити нову раду для вибору гетьмана...» [3, с. 187–188]. Як зауважує М. Грушевський, «цей новий вияв українського «бунтарства» не був приємний московській бюрократії. Хоча <...> ця усобиця була водою на млин московської політики...» [3, с. 188], та дещо несвоєчасною: царські урядовці гадали, що гетьман і старшина толерантно сприймають «заведення московської адміністрації». Отже, не знеохочуючи донощиків, Москва не дуже схвально сприйняла їхні скарги.

Почергово, у квітні-травні, у столиці побували гетьманські посольства (Г. Лісницького; І. Богуна та Є. Бережецького). Їхні очільники в перемовинах із московськими дяками відкидали всі звинувачення в зрадництві І. Виговського; просили не йняти віри заколотникам, звідомляли про їхні розбійні дії. Найголовніше – подавали власне бачення причини розростання повстання: «...з того часу як Стринжа дав фальшиву вість на Запоріжжя про грамоту твого цар. в-ва, ніби дозволяєш вибрати на Запоріжжі гетьманом кого хочуть, <...> так за його підступенням так люди розбунтувалися, що всі чисто повиходили на Запоріжжя <...>. Покірно <...> прохаємо грамоти, котра була б противна брехні <...> всіх бунтівників...» [3, с. 194–195]. У відповідь на прохання-виправдання гетьманських уповноважених В. Шереметьєв оголосив монаршу резолюцію: цар «посилає на Запоріжжя грамоту і дворянина <...>. Дворянин <...> має скликати раду, вчитати на ній <...> грамоту і <...>, щоб тих які розвівали <...> ворохобні чутки, покарано за військовим правом...» [3, с. 201].

Але царські обіцянки-розпорядження були не тільки запізненими, а й формальними. Тож І. Виговський повідомив прибулому в Чигирин 1 (11) травня Апухтіну: «Я скільки разів просив <...>, щоб в. гос-рь велів приборкати <...> бунтівників – Пушкаря з самовільцями, що зачинають усобицю й кровопролиття між православними христіанами війська Запорізького <...>; та в. государ мене не пожалував <...>, Пушкарєві

дано грамоти, а він <...> робить бунти <...>. Тепер до мене прийшла Орда з Карач-беєм, 40 тис. <...> Мені далі <...> самовільців терпіти не можна: іду на них війною сам...» [3, с. 206–207].

«Обидві партії: гетьмансько-старшинська і запорізько-чернецька (пушкарівська), – із сумом констатував М. Грушевський, – наввипередки старались поширити круг своїх впливів і тероризувати противників – і зброєю, і покликами Москви, Запоріжжя, Орди» [3, с. 212].

Найбільше, що супротивники повсякчас зверталися за верховним присудом до Москви. Та все більше І. Виговський і його прибічники усвідомлювали дволикість московитів. Зокрема, царський посланець П. Скуратов отримав на миротворчі пропозиції гнівну й різку відповідь гетьмана: «Ніякими грамотами Пушкаря спинити не можна, треба було його стягти...» [3, с. 225]; «Ми присягали в Государеві <...>, що він наших прав не порушить <...>: ні полковникові ні кому іншому грамоти не мають даватись, всім править сам гетьман. А ви поробили всіх гетьманами: подавали грамоти Пушкареві та Барабашеві, і від тих грамот піднялися бунти» [3, с. 226].

Завершально-трагічні події розгорнулися під Полтавою 1 (11) червня: за підмогою орди І. Виговський здобув перемогу, М. Пушкар загинув, Я. Барабаш утік до царського містечка Колонтаєва. Союзники як винагороду за підмогу «зібрани невольника на Полуозері силу, але <...> військо <...> підняло за це на Виговського крик <...>, і він дозволив <...> відібрати у татар той ясир...» [3, с. 235].

Гетьман переймався тим, що чимало заколотників утекло на Слобожанщину. «Виговський і старшина, – підкреслює М. Грушевський, – правильно оцінювали, що ці маси своєвільців за московською границею будуть кадрами для нового руху, як тільки обставини сприятливо зложаться для цього. Але царський уряд <...> заходів против еміграції не зробив <...> “Виговское разорене” руїна Виговського стала епохою в зрості населення Слобідщини» [3, с. 242].

Неупередженою, науково зваженою бачиться оцінка М. Грушевським дій І. Виговського в цей первісний і, мабуть, найнебезпечніший період розгортання соціально-політичної кризи в Україні – Руїни. «Погром пушкарівців, – розмірковує вчений, – мусив здаватися Виговському і його однодумцям великим успіхом. Не тільки воєнним, стратегічним, але і соціальним, політичним, дипломатичним» [3, с. 243]. Дії опозиції об'єктивно руйнували Козацьку республіку, а тому «Виговський став спасителем української державності...» [3, с. 243]. Царство, застрашене погромницькою, із соціальним підґрунтям, стороною руху, в найкритичніший

момент відмовилося від його відвертої підтримки. Проте перемога «майстра дипломатичної інтриги» була куплена задорого. «Ідучи на взаводи з опозицією, що захопилася за московську клямку, – пояснює історик, – приходилось прохати Москву про те, що було б зарізом для себе» [3, с. 244]. Воєводи із залогами в головних козацьких містах, контроль московської адміністрації в різних сферах українського життя, перереєстрація козацького війська під її наглядом – усе це підтягло б «українську державність, котру [старшина] старанно боронила в боротьбі з черню» [3, с. 244]. М. Грушевський переконаний, що уряд І. Виговського змушений був надати ультралояльні обіцянки та запевнення задля відвернення інтервенції «союзників» і якнайшвидшої розправи з московськими підголосками в Україні, «а затим піти на розрив з Московією» [3, с. 245].

Аналізуючи первісні зовнішньополітичні орієнтири І. Виговського, вчений стверджує, що той «спочатку <...> хотів продовжити політику Хмельницького: триматися по можливості нейтрально між Московією і Швецією, Кримом і Польщею, щоб забезпечити спокій в Україні, зміцнити її новий лад і порядок та своє власне становище» [2, 324]. Так, 7 (17) серпня 1657 року, перебуваючи в статусі генерального писаря, І. Виговський підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя Ф. Шебеші. Найсуттєвіше в ній – готовність козацького генералітету «рушити з усім військом, аби йому [Д'єрдю П Ракочі] <...> здобути» [3, с. 10] утрачений трон; зобов'язання, в разі порозуміння, збройно допомагати Трансільванії, «коли <...> котрийсь неприятель – як Порта, татари й інші схотіли б напасти на <...> краї, що до того князівства належать...» [3, с. 10]. У середині вересня того ж року гетьман намагається поновити добросусідські відносини із Кримським ханством (задля укладання мирного трактату навіть погоджується особисто прибути до Бахчисараю).

На особливу увагу заслуговує українсько-шведський договір від 6 (16) жовтня 1657 року, що сприймався його авторами як логічне продовження й оформлення військово-дипломатичних узамин двох держав за гетьманування Б. Хмельницького [4, с. 213]. У трактаті проголошувалося, що «має бути вічна приязнь і постійний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і яснов. гетьманом і військом Запорізьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обоїльної любові, приязні, помочі і воєнної спілки против спільних ворогів і тих, що помагають ворогам другої сторони – з виключкою світл. князя московського, з котрим військо Запорізьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому захищувати вірність непорушно» [3, с. 64].

М. Грушевський наголошує, що вісім «Договірних пунктів», запропонованих гетьманом послові шведського короля, засвідчують курс І. Виговського

на незалежнення й соборність Української держави. Зокрема, передбачалося, що «король шведський признає і проголосить військо Запорізьке з підвладними йому провінціями за нарід свобідний і нікому не підлеглий, і цю свободу й інтереси боронитиме против усіх неприятелів. Границі і території володінь Запорозького війська признає і проголосить, що вони протягаються не тільки до Висли, але й до границь Пруссії, пообіцяє спільними силами здобувати і до Зап. війська віддавати – як от у Литві воєводство Берестейське і Новгородське <...> Як би прийшлося королеві шведському миритися з поляками, то не інакше він мав би ввійти в згоду, ніжби поляки проголосили військо Запорозьке з його землями за нарід свобідний, виріклися всіх претензій і згадані границі потвердили б не тільки спеціальним записом, але і присягою, за котру заручить світл. король шведський...» [3, с. 65].

Але «реальна вартість нового союзного трактату, – із жалем констатує учений, – була мінімальна» [3, с. 69]. Бо ж «незадовго удари, задані поляками шведам на Балтійським помор'ю, в Помор'ю, Пруссії і Інфлянтах, примусили Карла відложити агресивні плани на Польщу і постаратися за всяку ціну помиритися з нею» [3, с. 69]. Тож «Швеція <...> не могла служити опорою для України. Залишалась Польща і Москва...» [2, с. 325].

На думку М. Грушевського, у взаєминах із Річчю Посполитою І. Виговський був вельми обережний. Аналізуючи перебіг українсько-польських перетрактатів у серпні-жовтні 1657 року (місія С.-К. Беневського до Чигирини), вчений підкреслював послідовність гетьмана у відстоюванні національних інтересів: «...уряд Виговського <...> знов-таки положив натиск на необхідність заховати status quo на західній границі – вимагав, аби за козаками полишено те, що вони придбали тут під час кампанії Ждановича, і навіть не перешкоджувано дальшій мирній козацькій експансії...» [3, с. 287–288]. Зокрема, у Корсуні вдалося укласти перемир'я з Коронаю: «...край між Горинню і Случчю з своїми маєтностями мусить бути вільний від переходу війська як нашого, так і польського, але залози (козацькі) не мають бути виведені відти, бо це була б кривда і нам і тим, що їх просили» [3, с. 292]. На думку М. Грушевського, С.-К. Беневський пішов на замирення «в інтересах сподіваної унії <...> на півроку, до Зелених свят <...>. Сподіваючися, що на веснянім соймі справа українсько-польська буде полагоджена дефінітивно, він гарантував, що <...> польське військо не буде вступати на територію козацького протекторату...» [3, с. 288]. С.-К. Беневський – «директор згоди» – твердо дотримувався умов перемир'я, «вповні покладався на запевнення Виговського і Тетері...»; кінцево «вдалось утримати Польщу від наступу і зламання границі під час війни з Пушкарем...» [3, с. 11].

М. Грушевський влучно схарактеризував сутність польської політики І. Виговського в догадяцький період: «... не дати полякам використати українські усобиці для походу на Україну і утримувати в цілості західню лінію, все це ціною обіцянок тієї повної “комбінації”, “компланації” і т. д. (вирази очевидно умисно неясні!) і деяких дрібних уступок – теж по можливості більше “язиком”, чим на ділі» [3, с. 310].

Навіть в умовах розгортання суспільної кризи в Україні, зовнішнім катализатором якої виступала Московія, польська карта залишалася останньою в дипломатичній колоді Виговського. «До самої весни 1658 р., – стверджує М. Грушевський, – ніщо не віщувало <...> різкого звороту в українсько-польських відносинах. Гетьманський уряд вів попередню лінію. Годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками і вичікував повороту до Польщі свого союзника – шведського короля, сподіваючися з тим нового обороту польських справ, а на московську адресу жалувався на ворожі польські замисли, старався розбудити підозріння і по можливості вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно – запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини, пильнував яко мога поширити сферу своїх фактичних впливів в Західній Україні – територію козацького протекторату над тутешньою шляхтою, містами, православним духовенством і т. д., в очікуванню моменту, коли сприятливі обставини дали б спромогу виразно і безповоротно проголосити ці західні землі частиною Козацької України – по Буг чи по Віслу, в залежності від обставин» [3, с. 286].

Отже, дипломатія І. Виговського впродовж осені 1657 – літа 1658 років засадничо вибудовувалася, як і за Б. Хмельницького (пам'ятаємо, що творцем зовнішньої політики великого Богдана був передовсім його генеральний писар). Говорячи про козацьких керманічів, насамперед – про І. Виговського та І. Мазепу, М. Грушевський наголошував: вони «на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори – Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії – се ґрунт, се правдива дійсна вісь, коло якої оберталася українська політика другої половини XVII в.» [1, с. 392].

Чому ж саме Польща, яка впливовою старшиною і Виговським особисто сприймалася як крайній варіант порятунку Гетьманщини, в липні-вересні 1658 року стала визначальним орієнтиром Чигирини?

М. Грушевський виокремлює цілу низку чинників, які зумовили розрив України з Московією.

По-перше, І. Виговський та козацько-шляхетська еліта в «Маніфесті до європейських володарів» самі означили ці причини. Насамперед нагадали, що «не з інших спонукань прийняли <...> протекцію князя

московського, як для того тільки, щоб зберегти і примножити <...> вольність нашу». Натомість цар, «з намірів на польську корону, вирішив <...> нас задушити...» [2, с. 328]. Тобто в Чигирині добре пам'ятали про Вільне 24 жовтня 1656 року: тоді «московське правительство зрадило Україні, ввійшовши в порозуміння з Польщею <...> Москва захотіла торгувати долею України, рішати її без згоди і волі самої України...» [1, с. 387]. Загроза реалізації домовленостей залишалася.

По-друге, «двоєдушная и своекорыстная политика московского правительства, – пояснює учений, – вывела его (Выговского) из терпения, и он, потеряв надежду на Москву, начал действовать собственными средствами» [4, с. 205]. Гетьман і його оточення переконалися, що саме «московські правителі своєю політикою внесли розбрат і розділ в українське політичне життя, дали змогу різним демагогам, покликуючися на московську поміч і протекцію, організувати опозицію українському законному правительству, підривати його престиж, відмовляти послуху, виставляти своїх претендентів до булави. Ся політика Москви привела вже до страшної внутрішньої війни на Україні (Пушкарівщина) й грозила в будучності <...> незчисленими бідами, <...> підриваючи в корінь політичну силу України й її правлящих верств» [1, с. 388]. У вже згаданому «Маніфесті...» І. Виговський і старшина прямо звинувачували московитів, що ті «спершу з допомогою внутрішньої міжусобної війни, а далі і відкрито своєю власною зброєю підготували нам ярмо неволі...» [2, с. 329; див. також: 1, с. 389].

По-третє, І. Виговський і очолюване ним по-державницьки налаштоване угруповання козацької старшини прагнуло не допустити перетворення України з рівноправного союзника Московії в її провінцію, а відстояти суверенітет Гетьманщини. М. Грушевський наголошує, що «конфлікт українських автономічних змагань з московським централізмом <...> устиг зазначитися в цілیم ряді пунктів, як скасування церковної автономії України, обсадження головних українських міст московськими воєводами і військовими залогами, а за тим вияснялася загальна програма московського правительства <...>: завести московську адміністрацію на Україні, обложити українську людність податками до московського скарбу, обмежити українські “свободи” певними правами самих тільки привілейованих верств – доки догідна хвиля не дасть можливості зробити кінець і їм та підвести все українське життя під загальний московський ранжир» [1, с. 388].

Саме «воєводське питання» було наріжним каменем протистояння між Чигирином і Москвою. «...Виговський завданням моменту вважав, – наголошує вчений, – за всяку ціну не пустити

московських воєводів на Україну і не дозволити Москві взяти в свої руки адміністрацію» [3, с. 246]. На закид П. Скуратова, що сам просив царя спорядити воєвод, гетьман відповів: «Я писав до великого государя, щоб він прислав тисячу драгунів і тисячу салдатів – бунтівників приборкати, а він прислав воєводів з ратними людьми <...>. Та тепер я з свавільниками сам упоравсь, і мені воєводи і ратні люди не потрібні. Ці воєводи тільки бунти почнуть...» [3, с. 246].

По-четверте, І. Виговський володів інформацією про наміри Москви порятувати рештки опозиції, щоб використати її для подальшої боротьби з надто самостійним гетьманом. У Чигирині добре усвідомлювали, що «опозиція була погромлена, але не була знищена. Пройшла одна критична хвиля в боротьбі з нею, але за нею могла прийти і друга, і третя – не менше критична... Розгромлені, пограбовані, до краю озлоблені учасники повстання вийшли за московський кордон і розташувались тут же при українській границі в очікуванні моменту, коли можна буде повести боротьбу з ненависними “панами” наново. Але головне – що маси української “черні” зісталися на місцях з тою ж ненавистю до тих панських потягів старшини і всіх командних верств. Москві треба було ввести тільки невеличкі воєнні сили, щоб об'єднати вкруг них всі ці ворожі старшині елементи і розпалити повстання з новою силою – в розмірах далеко більших, ніж це спробували зробити Стринджа, Донець, Пушкар і т. д. самими обіцянками московської підтримки» [3, с. 245].

І. Виговський і його оточення були надзвичайно стурбовані зовсім не потрібним (після придушення заколотників) направленням в Україну Г. Ромодановського з військом [3, с. 249]. Учений, проаналізувавши 10 статей відповідної царської інструкції, наголосив на таких складниках «місії»: домогтися, «щоб Виговський татар відправив і <...> самовільну політику на далі залишив; в залежності від того чи <...> послухає, чи ні – Ромодановський має або підтримувати його і військовою силою, і царським авторитетом проти непослушних, або навпаки – боронити пушкарівців проти нього <...> коли <...> він [Виговський] татар не відішле <...> трактувати його як неприятеля. Ромодановський мав би мобілізувати проти нього лівобічні полки і боронити Лівобічну Україну, а Шереметев Правобічну» [3, с. 250–251].

По-п'яте, розпочавши інтервенцію, цар схиляв гетьмана до розриву з Москвою. 13 (23) червня Г. Ромодановський рушив в Україну, згодом прихистив у себе Я. Барабаша, звільнив раніше ув'язнених С. Довгаля та С. Ляха. Дослідник підкреслює, що вже сам «прихід московського війська <...> без контакту з гетьманом, і присутність в цім <...> війську <...>

провідників чернецького повстання служив могутнім агітаційним засобом усім чернецьким елементам» [3, с. 256–257]. Розбої, вбивства, руйнації змусили московський уряд прийняти 23 (н. с.) липня ухвалу про відкликання Г. Ромодановського (2 (12) серпня наказ, через невиконання, було повторено) [3, с. 259–260].

Позаяк інтервенція тривала, гетьман удався до радикальних заходів. Одним із них була рада в Чигирині 20 (30) липня, на якій було, вочевидь під враженням про «готовність польського уряду йти на далекосяжні політичні поступки» (вислід «місії» П. Тетері, сеймові ухвали), «взято твердий курс супроти Москви» [3, с. 269]. Паралельно з цим «рішено було <...> знищити повстанські кадри, що під протекторатом московських воєводів осідали під границею Гетьманщини на Слобідщині <...>. Логічним доповненням мусили б бути аналогічні репресії на Запоріжжі – в спілці з Кримом» [3, с. 269–270]. Тож розмови гетьмана з посланцями – ігуменом Мгарського монастиря В. Загоровським (від патріарха Никона) [3, с. 271–272] і Портомоїним (від Олексія Михайловича) [3, с. 272–274] – були безрезультатними. Невдача Д. Виговського в спробі, за татарською підмогою, оволодіти Києвом, подальші каральні акції Москви внеможливили примирення [3, с. 276–285].

По-шосте, М. Грушевський підкреслює роль світоглядних чинників в досягненні українсько-польського компромісу 1658 року. Політико-правові орієнтири новопосталої української еліти були просякнуті шляхетською ідеологією, тоді як «чернь шукала собі помочі і опори в московській адміністрації – заведенню нейтрального, як їй здавалось, – воєводського правління...» Оскільки Москва в руслі політики «розподіляй і володарюй» підтримувала чернь, «старшина поставила проблему обґрунтування і скріплення своїх класових змагань в рамках польської конституції» [3, с. 374]. Для козацько-шляхетської старшини Річ Посполита як станова держава шляхетської демократії була політичним ідеалом. Натомість самодержавна й деспотична Московія, що неодноразово засвідчувала як прихований, так і відвертий експансіонізм стосовно «прав і вольностей» Війська Запорозького, відлякувала «нову шляхту» України й, сама того не бажаючи, схилилася до Польщі. І це добре усвідомлювали впливові кола останньої. Зокрема, примас А. Лещинський ще в листопаді 1657 року оптимістично висловлювався про перспективу українсько-польського порозуміння, мовлячи, що «такому свободолюбивому народові, як козаки, легше жити з Польщею, ніж під деспотичною владою московського царя» [3, с. 289]. Суголосно розмірковував і познанський воєвода Я. Лещинський у листі до Ю. Любомирського: «...козаки <...> завважають, що з нами їх свобода безпечніша ніж під іншими протекторами» [3, с. 318].

По-сьоме, звертаючись до засадничих положень угоди в інтерпретації І. Виговського – Ю. Немирича, вчений розмірковує стосовно поціновування діяльності непересічних постатей національної минувшини. «Ми не маємо майже нічого, – зауважує він, – що б виясняло нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів <...> Якби діло їх вінчалось успіхом, воно б пояснило їх задушевні плани і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критичними ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуті й “измены”...» [1, с. 389]. М. Грушевський підкреслює, що історики, «...бажаючи безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей...», змушені «вдоволятися <...> правдоподібними міркуваннями про те, що було властивою метою їх змагань на підставі тих офіціальних актів і ще більше – міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань суспільності» [1, с. 389].

Саме виходячи із зазначених засад, учений стверджує: «...одне зістанеться фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один (Виговський), так і другий (Мазепа), при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх планів, були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло <...> не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою» [1, с. 389–390].

По-восьме, до якнайшвидшого вноормування відносин із Річчю Посполитою підштовхував Крим. Пригадаймо: поновлення союзу гетьмана з ханом обумовлювалося необхідністю військового татарського сприяння в приборканні заколоту М. Пушкаря – Я. Барабаша та вбезпеченні південних кордонів Гетьманату. Надалі отримувати татарську підмогу, дієвість якої підтвердили події травня-червня 1658 року, Чигирин міг, лише налагодивши політичні відносини з Варшавою в силу чинності польсько-кримської спілки 1653 року.

Суттєво, що майбутній українсько-польський компроміс обумовлювався як власне українськими, так і польськими чинниками.

По-перше, польські «король і королева <...> своїми впливами підтримували угодові течії на дворі і в сенаті» [3, с. 317]. Ян II Казимир у липні 1658 року прихильно сприйняв побажання австрійських послів – графа Коловрата і барона Л’Ізоля, «аби вже на цім соймі угодою кріпкою і тривкою повернено тілові Річчипосполитої цей дорогоцінний член, котрого відділення було джерелом всіх нещасть, які впали на

Польщу» [3, с. 316]. Лібералізм монарха, котрий сприймав вимоги І. Виговського (крім скасування церковної унії), пояснювався тим, що «Ян Казимир знову рахував на козаків як на свою вірну гвардію, і тепер так само, як за часів Володислава, різні роялісти, що носилися з гадками реформи польської конституції: зміцнення королівських прерогатив і обмеження шляхетської самоволі, покладали надію на козацьке військо й його симпатії до абсолютної монархії» [3, с. 317].

По-друге, Військо Запорозьке як союзник Речі Посполитої суттєво посилює б зовнішньополітичний статус останньої. У Варшаві прагматичні політики усвідомлювали необхідність замирення і з козаками, і зі шведами, і з московитами. Правомірно вважали, що «всі три трактати <...> не суперечать один одному – треба тільки зручно і своєчасно вести кожну річ. Але фундамент – заспокоєння козаків, бо за тим прийде швед або Москва. Тільки зручно трактувати, і тоді третій, хто б не був, мусив би скакати по нашій волі...» [3, с. 323].

Ще більші сподівання на козацтво покладала королева Марія Людовіка: «...за помічю козаків визволитися з ненависної їй залежності від австрійського двору, взяти назад дані йому обіцянки в справі наступства на польським престолі, передати польську корону французькій династії...» [3, с. 317].

По-третє, позиція частини польської магнатерії, яка усвідомлювала необхідність замирення з козаками, а відтак погоджувалася на певні поступки.

Найяскравішим свідченням таких настроїв, на думку М. Грушевського, був меморіал Я. Лещинського, підготовлений на побажання Марії Людовіки і поданий Яну II Казимиру напередодні сейму (почав роботу 10 липня 1658 року). Передусім Я. Лещинський наголошує, «що ні їх [козаків] свобода без нас не може устоятися, ні наша без них: коли сполучимось, то <...> сила вітчизни нашої повернеться скоро» [3, с. 319]. Але задля цього «треба трактувати з ними з найбільшою пильністю і щиро! Бо в тім, що досі з ними не прийшло до згоди, не козаки, а ми винні – тому що трактували їх згорда, не як людей – не то що не рівних нам, але не рахуючи їх людьми! Але Бог показав, що це такі ж люди як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани, більше ніж усі ті, що піддавалися чужому королівству, по невільничому без всяких застережень для своєї свободи – а ті (козаки) так завзято стояли за свої вольності, що годилися скорше погинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свою свободу, а ми за своє безсиле панування!» [3, с. 319–320].

Я. Лещинський визнає, що на переговорах незадоволення поляків викликає «пункт, де вони (козаки) хочуть бути окремим народом <...> і мати своїх достойників <...> можна згодитися з такою умовою, щоб це була унія така як Литовська: аби один нарід

не мав прерогативи перед другим...» [3, с. 320]. Стосовно козацтва, його держави Я. Лещинський уживає таке наймення – Україна-Русь. Застерігає, що «козаки не можуть бути безпечні, коли не будуть сполучені з нами в свободі» [3, с. 320–321].

Далі в документі замальовується вся палітра майбутніх дипломатичних акцій Речі Посполитої. Я. Лещинський як досвідчений, обережний і толерантний політик «вважає потрібним замирення з усіма трьома ворожими сторонами...», але «здійснити це потрібне замирення в такій послідовності: згода з козаками, потім з царем, на останку – з шведами...» [3, с. 321]. Пояснював, чому, провадячи переговори з Україною, водночас «треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не вийшла в союз з шведами: <...> витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо, не вернувши собі козаків, ми ніколи не прийшли б до згоди з нею <...>. Додати, що ми не вирікаємось по давньому трактувати з нею і про наслідство царя <...>. А щоб козаки не скандалізувалися планом sukcesії і не боялись помсти за те, що відступили від Москви, то вияснити козакам, що план цей нічим не загрожує нам і їм. Насамперед – будучи разом (“в унії”), ми завсіди зможемо відборонитися від спільних кривд – аби тільки добре об’єдналися. По-друге – план цей безпечно загамує війну і продовжить перемир’я. По-третє – стурбує шведа, так що він, хоч би й не хотів, мусить з нами замиритись» [3, с. 322].

Водночас познанський воєвода вказує на один, але супротивний Речі Посполитій, пункт козацьких вимог – ліквідація Берестейської церковної унії: «Признає противним своєму католицькому сумлінню її касувати, але радить не заглиблюватися в це релігійне питання, полишаючи його богословам...» [3, с. 323–324]. Цікаво, що в одному з листів (до Ю. Любомирського) висловлюється доволі толерантно: «...перед усім треба пильнувати консервування нашої релігії, а вже в другій черзі – повертати інших, і то наукою, моральністю, взірцем, а не нищенням людей: поки тримались першого, ішло то нам краще, а як почали наворачати силоміць, то й наша віра пропала...» [3, с. 319].

Означений документ – це втілення поглядів незначної частини перспективно, прагматично й толерантно налаштованої аристократії на проблему українсько-польського порозуміння шляхом реорганізованого державного співжиття трьох народів.

По-четверте, уряд Речі Посполитої, зважаючи на складні геополітичні реалії, вкрай небезпечні зобов’язання, взяті перед Московією, вже з весни 1657 року активно шукав шляхи до порозуміння з козацтвом у новій політико-правовій площині. На думку М. Грушевського, вже «під час першої місії Бенювського <...> був накиданий в якихось загальних обрисах той

план «руської унії», що рік пізніше був тільки дещо конкретизований...» [3, с. 287]. Суттєво (в розумінні ідеї соборності України), що за «відновлення державної приналежності козацької України до польської Річи Посполитої гетьманський уряд дістав <...> згоду на поширення <...> патронату на західноукраїнські землі» [3, с. 287].

На певному етапі українсько-польські перемовини увінчалися підписанням 15 липня (н. с.) 1658 року Межиріцької угоди, що, за висновком М. Грушевського, стала підґрунтям Гадяцького трактату. Дослідник доволі критично поціновує її зміст, звинувачуючи П.Тетерю – речника козацьких інтересів – у перебранні повноважень, зайвій поступливості, запобіганні перед Короною. Аналізуючи документ, учений стверджує, що пункти «представляли собою домагання Виговського на чисто кастрійовані спільними зусиллями Беньовського і Тетері. Порівнюючи ці пункти з пізнішим гадяцьким актом, бачимо багато подібного, місцями – буквально тотожного, очевидно – Тетеря привіз той начерк умови, що потім ліг основою гадяцької унії, – але спільною рукою з Беньовським вони вичистили його з усяких «єретичних видумок» Немирича – не утримавшись навіть на рівні зборівських пактів, спустившись до білоцерківських» [3, с. 327].

Розгромивши армію опозиції, І. Виговський продовжує перетрактації з Польщею, намагаючись виправити допущену в Межиріччі помилку. Його тогочасне листування з монаршою родиною засвідчує твердість гетьмана у відстоюванні українських інтересів. 5 вересня 1658 року Ян Лещинський у листі до Яна II Казимира висловлює застереження стосовно позиції Виговського: «Признаюсь, що мені не дуже подобається остання відомість, що прийшла зі Львова – мовляв Виговський домагається окремої держави <...>, і другий пункт – вільний наєм війська в Польщі – чого Литва не має: скорше хочуть бути незалежними союзниками <...>, а не горожанами єдиної республіки...» [3, с. 330].

Але в королівських «директивах комісарам (особливо Беньовському) – [наказано] не дорожитись, іти на зустріч бажанням Виговського у всім, щоб якнайскорше мати договір і козацьке військо, з огляду, що переговори з Московією і Швецією попали знову на мертві точки» [3, с. 331].

Польсько-українські переговори завершилися підписанням 6 (16) вересня 1658 року Гадяцького трактату. На думку вченого, договір «і пізніші доповнення до нього дуже цікаві, показуючи, чого хотіли тоді для України українські політики, Виговський та його товариші» [2, с. 329]. На основі всебічного аналізу документа М. Грушевський приходять до висновку, що Гадяцька унія в гетьманському варіанті «була першим виразом <...> того, що вже перед тим пробивалося в різних актах і заявах, але тільки тепер

знайшло скільки-небудь конкретне своє об'явлення: українська державна ідея, окремішність української території й українського народу. Від елементарної оборони «руської віри», рівноправності українського чи білоруського православного елемента з польсько-католицьким, яка наповнює собою перші десятиліття XVII в., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомості потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілості, української етнографічної території як окремого політичного тіла» [1, с. 390].

Не зупиняючись на детальній характеристиці Гадяцького трактату, зазначимо, що він спрямовувався насамперед на реформування Речі Посполитої, бо передбачав утвердження Руського князівства як суб'єкта федерації. Витоки такої державно-політичної реорганізації М. Грушевський убаचाє в Люблінській унії 1569 року. Тепер «до давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська думка ішла далі сього готового взірця <...> і творила нові форми й гарантії національного життя. Сей, напр., український віце-король, виборний доживотний гетьман, з шансами перетворитися в династичного володаря <...>, – се була зовсім нова комбінація автономного устрою В[еликого] кн[язівства] Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що В[елике] кн[язівство] Руське має зіставатися нейтральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським <...> прояв ідеї вічної нейтральності України між двома конкурентами – Польщею і Московією, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно нейтральну державу під протекторатом Польщі й Московщини» [1, с. 390–391]. М. Грушевський, покладаючись на записки Голінського, учасника переговорів, наголошує, що такі домагання висувалися козацькими посланцями на початку вересня 1658 року, а не тільки в травні 1659 року. Закономірно, що в одному з проєктів Гадяцьких перетрактацій ішлося про недопущення конфронтації з Московією за будь-якого розвитку подій. Зокрема мовилося, що «коли б станом Коронним і в. кн. Лит. прийшлося почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене» [3, с. 361]; підкреслювалося, що хоч козацькі «гетьмани з військом Зап. <...> мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всієї Річпосполитої <...>. Але так щоб це не нарушало братерства, зав'язаного з ханом кримським, а коли може, то бути без порушення цілості Річпосполитої – то і з царем московським» [3, с. 361–362]. Варто згадати й пункт, згідно з яким Військо Запорозьке не братиме участі у війні з Московією.

Принагідно зауважимо, що М. Грушевський висловлює сумнів стосовно того, чи не були «оружні демонстрації Виговського против Москви <...> тільки способом змусити її до уступок українській автономії...» [1, с. 391]. Учений, зважаючи на надскладний перебіг переговорів, розмірковує над тим, «наскільки серйозно брали творці Гадяцької унії план переходу назад під зверхність Польщі...» [1, с. 391].

Історик указує на «неподатність» польських комісарів, відсутність гарантій стосовно ствердження домовленостей, вимогу до Виговського таємно відмовитися від уже погодженого в офіційнім тексті. «Тому, – пояснює дослідник, – гетьман <...> пішов на перемир'я з Московією <...>. Може, хотів за той час побачити, яке становище займуть у справі угоди двір і сенат» [3, с. 371].

Отже, гетьман обрав «політику вичікування помірності Польщею, Московією і Швецією...», ймовірно «сподівався дочекатися присилки польського війська. Може, думав, що Москва піде на уступки і на замирення з ним» [3, с. 372]. До того ж Гадяцька угода ще не була ухвалена сеймом, і населення України ще не знало про неї. А «з-за такого понівеченого і непевного щодо своєї будучності “шматка паперу” рішучо не варто було палити за собою мости» [3, с. 372].

Але подальші події – царська грамота від 3 жовтня (н. с.) 1658 року про зрадництво Виговського; наступ московських підрозділів на Лівобережжя; кінцево невдала дипломатична місія полковника І. Кравченка в Москві; монарша «згода» на замирення з гетьманом на Гадяцьких пунктах і водночас підтримка самопроголошеного гетьмана І. Безпалого, жорстокі акції московських воєвод стосовно місцевого населення – засвідчували наростання воєнно-політичного протистояння між Гетьманщиною і Царством.

Між тим І. Виговський мав лише 16 тисяч вірних козаків супроти 150-200-300 тисяч (за різними даними) ратників О. Трубецького. Звісно, після взаємної присяги із кримським ханом (24 квітня 1659 року) військові позиції гетьмана зміцніли: в Україну було спрямовано 80-тисячну орду. Проте військових сил у Чигирині було замало, а на збройну потугу Варшави гетьман уже й не розраховував. Усвідомлюючи малоймовірність успішного ухвалення угоди 1658 року вальним сеймом і подальшого її втілення на практиці, І. Виговський у руслі класичної полівасалітетності вдається до переговорів зі Стамбулом і Віднем задля сприйняття їхньої протекції.

Усе ж старшинською радою до Варшави «на сейм, який мав затвердити цей трактат, послано було прохання, щоб до Великого князівства Руського включена була не тільки Східна, а й Західна Україна – вся етнографічна територія» [2, с. 330 ; див. також: 3, с. 370].

22 травня (або ж 12 червня) вальний сейм у Варшаві ухвалив кінцевий варіант, що став смертним вироком Виговському як політикові. Звісно,

категорично були відкинута «нові пункти» березневої старшинської ради про включення до складу Великого Князівства Руського земель Волинського, Подільського та Руського воєводств, ствердження спадкоємного гетьманства, ліквідацію унії, встановлення 60-ти тисячного реєстру тощо (козацьке посольство Т. Носача). Та найприкріше, що були «відкориговані» консенсусні положення Гадяча 6 (16) вересня 1658 року. Кінцево угода передбачала 30-тисячний реєстр, чинність церковної унії, пункт про не обов'язковість участі Руського князівства у ймовірній війні Речі Посполитої з Московією – вилучений.

Гетьман і його оточення з розпачем і обуренням сприйняли кінцевий варіант угоди. За переконанням М. Грушевського, «Виговський мусив належати до тих, що з боєм давали виривати з державного плану української політики живі шматки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода» [3, с. 371].

Чому ж спроба політико-правового розв'язання проблеми українсько-польського протистояння, запропонована в Гадячі 16 вересня 1658 року, залишилася нездійсненою? У руслі відповіді на поставлене запитання подамо оцінку проекту вченим.

М. Грушевський полемізує з «поколіннями польських і українських істориків», які прославляють його «як акт великої політичної мудрості і розваги, вияв глибоких політичних ідей, дороговказ в далеку будучину...», програму «східно-європейської федерації <...>, акт братства народів, цікавий документ культурних і політичних змагань...» [3, с. 285].

Чому ж така скептична, навіть нищівна оцінка схвальних відгуків дослідників Гадяцького трактату? До того ж попередньо ми цитували положення з праць М. Грушевського, в яких міститься позитивна характеристика окремих статей документа.

Насправді ж ніяких розбіжностей у поглядах ученого немає. При належному прочитанні його праць можемо сформулювати певні висновки й застереження.

По-перше, М. Грушевський високо поціновує І. Виговського та його однодумців за усвідомлення ними наріжної ідеї суспільно-політичного розвитку українства – нагальної необхідності власного національно-державного буття – й спробу юридичної фіксації її у відповідних пунктах про «Велике князівство Руське». При цьому наголошує на еволюції української державної ідеї в світогляді національної еліти: «Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледве уявлялося, в момент його смерті представлялося політичним керманічам України вже зовсім виразно і ясно» [1, с. 390].

Дослідник аргументує своє переконання так: «Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, але як окрема

і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити осібне, «Велике князівство Руське» з своїми осібними міністрами, скарбом, військом і монетою, з своїм власним вибірним шефом – гетьманом, якого мають вибирати стани <...> сього великого князівства і подають на затвердження королеві. Коронне військо не має вступу на сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких-небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народності («руської віри»). Українській народності забезпечуються певні освітні засоби (право заложення двох академій на взірєць Краківського університету і т. ін.)» [1, с. 390].

По-друге, вчений указує на низку обставин, які змушували І. Виговського та його оточення йти на поступки королівським комісарам у процесі гадяцьких перетрактацій. «Очевидно, – вважає М. Грушевський, – багато значив провал піднятих против Москви операцій під Києвом. На границі Слобожанщини йшло також не гладко. Не було чим Москву залякати і змусити до політики невмішання в українські справи. Але рішаюче значення мабуть мала Орда <...> – порозуміння осягнене комісарами з Карач-Беем: це могло справді переломити всі заперечення Виговського і старшини. Карач-Бей міг поставити українсько-польську угоду умовою своєї дальшої помочі, інакше погрозити, що полишить козаків і піде до дому» [3, с. 371].

По-третє, М. Грушевський наголошує, що фаховий дослідник кінцево має поціновувати реальні, а не потенційні наслідки договору. Оскільки «він з'явився в результаті завзятих торгів, завзятого бою за і проти постулату української автономії...», упродовж «тижня акт цей перероблювано й переписувано разів з десять...», то «перерібками цими приведено <...> до повного хаосу, і від головного постулату – оцього «вел. кн. Руського» <...> зісталися тільки цілком непоказні сліди...» [3, с. 367]. І – вже зовсім песимістичний присуд автора: «...вона була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттездатна» [3, с. 375].

Думається, що останнє положення варто прочитувати в якнайширшому контексті, а не просто як констатацію непридатності «консенсусного» варіанту договору. На основі скрупульозного розгляду праць М. Грушевського наслідком висловити таке припущення: учений уважав безперспективним не лише Гадяцький трактат, а й польський зовнішньополітичний вибір І. Виговського. Задля аргументації звернімося до творчого доробку історика.

По-перше, «Гадяцька унія не мала виглядів на успіх...», оскільки консервативна більшість польської шляхти і політично, і психологічно не була готова до

паритетного співжиття в реорганізованій Речі Посполитій – федерації трьох народів. «...Утрата України для Польщі, – продовжує вчений, – була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помиритися з ним і щиро вишукувати новий порядок речей для окремішнього і автономного В[еликого] кн[язівства] Руського» [1, с. 391].

По-друге, навіть за практичного втілення Гадяцька унія не могла б гарантувати відносну національно-державну суверенність українства. Справа в тому, що «в 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька Україна ще занадто слабка. Її устрій ще формувався тільки. Її суспільність не емансипувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть якби були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від спольщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави успішного розвою України, бо тайло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби і потрясінь» [1, с. 395].

По-третє, Гадяцький договір не мав перспективи, оскільки в його засадничих положеннях права козацького загалу та поспільства не були застережені, а відтак існувала реальна небезпека реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин на українських землях. «Для українських мас, – наголошує вчений, – вертатися назад під панську кормигу польську, облиту кров'ю недавніх героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливим» [1, с. 391].

По-четверте, Гадяцький договір був нежиттездатним, оскільки для його українських творців ідеалом соціально-політичного устрою бачилася Річ Посполита з унормованою соціально-становою стратифікацією й, зокрема, панівним становищем шляхетства. М. Грушевський, порівнюючи українсько-московський (1654 рік) й українсько-польський (1658 рік) договори, підсумовує: «Коли переяславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась сформулювати його соціально-політичну ролі і забезпечити її, Гадяцька унія <...> домагається такої гегемонії для української шляхти і в аспекті її політичних і соціально-економічних бажань і мрій будує цю нову унію» [3, с. 372]. Усі вимоги релігійного, адміністративного та економічного спрямування «в дійсності являються передумовою для політичних претензій православної шляхти <...> українські шляхтичі сподівалися <...> під патронатом козацького війська і нової уніонської хартії, утворити нову економічну базу <...> – котра б дала їм змогу помірятися на два фронти – і з усякими католицькими зайдами і з самим козацтвом» [3, с. 372–373].

Учений указує на приреченість задуму «оперти українську державність на шляхті...» [3, с. 374]. Пояснює, що «цей план <...> дозрів і розвинувся головню в зв'язку з планами прилучення західних

земель до Козацької України <...>. В обставинах тодішньої безкозацької західно-української дійсності така конструкція української держави в цих західних провінціях могла здаватися природною. Але тяжкою іронією було, що якраз західні провінції були вирвані з складу в. кн. Руського при останнім редагуванні Гадяцького акту <...>. В обставинах же східноукраїнських воєводств така концепція козацько-шляхетського дуалізму не могла виглядати чимсь іншим як на політиканську витівку – замах на козацьку гегемонію, позбавлену ґрунту і засуджену тим самим на неминучий провал» [3, с. 374–375].

Тож Гадяцька унія в концепції І. Виговського – Ю. Немирича, «обрахована на Україну і Білорусь в цілості <...> могла б ще мати своє оправдання; фактично обмежена тільки східною Україною, вона трапила його цілком» [3, с. 375].

По-п'яте, М. Грушевський вважає спробу збереження української державності за сприяння Речі Посполитої помилковою. Наголошує, що «Хмельницький не хотів возврата к Польше, он желал создать такую политическую комбинацию, которая могла бы обеспечить Украине совершенно независимое положение, и для этого опирался главным образом на Швецию. Выговский по его смерти пошел тем путем и довел переговоры со Швецией до форменного трактата, гарантировавшего со стороны Швеции свободу и независимость украинского народа» [4, с. 213]. Через нові геополітичні реалії українсько-шведський альянс виявився недовгим. Гетьману «нужно было подождать какой-нибудь другой комбинации, но обстоятельства не позволяли медлить. Выговский вернулся к Польше, но тем совершенно испортил весь план» [4, с. 213].

Отже, в баченні М. Грушевського Гадяцький договір у сеймовому варіанті в силу цілої низки чинників не порятував Гетьманщину. І навіть збройний триумф І. Виговського під Конотопом 28–29 червня (8–9 липня) 1659 року не став підґрунтям для переможного завершення українсько-московської війни. Учений називає чинники, що внеможливили кінцеву перемогу гетьмана: «...кошовий Сірко з запорожцями – ворогами Виговського – напали на Крим, змусили татар покинути Виговського, а потім напали на Чигирин, гетьманську столицю. Московська партія на лівому березі Дніпра після цього знову підняла голову; чутка, що Виговський піддався полякам, озброювала проти нього населення; ніхто не розбирав, на яких умовах це сталося: думка про польське панування обурювала населення, яке не хотіло й чути про Польщу. Польське військо, розміщене Виговським у Сіверщині, викликало, по старій пам'яті, таку ненависть, що в місцевих полках, відданих Виговському раніше, тепер почалося повстання <...>. Потім з лівого берега настрої перекинулися і на пра-

вий: козаки й тут заявляли, що не хочуть повертатися під владу Польщі. Тоді уманський полковник Михайло Ханенко з'єднався з запорожцями Сірка і підняв повстання проти Виговського. Не хотіли терпіти його на гетьманстві і добивалися поновлення Юрія Хмельницького як законного гетьмана <...>. З Виговським залишилося тільки наймане військо і поляки» [2, с. 330–331]. А тому гетьман, легітимність якого підтверджувалася трьома козацькими зібраннями, задля убезпечення України від подальшої Руїни, на четвертій «чорній раді» під Германівкою 11 (21) вересня 1659 року поклав булаву.

Михайло Грушевський у низці своїх праць (головно – у 10-му томі «Історії України-Руси») подає реконструкцію гетьманування Івана Виговського. В основі викладу – аналіз політико-соціальних процесів, конструктивної/деструктивної діяльності знакових постатей і, найважливіше, еволюції української державної ідеї, правовим утіленням якої стала Гадяцька унія.

У концепції вченого компроміс 1658 року – результат співдії комплексу чинників, зустрічних тенденцій, які мали глибоке підґрунтя; тогочасних геополітичних реалій. Для «Війська Запорозького» він бачився порятунком від експансіоністської, інкорпораційної політики Московії, механізмом ствердження православного «Великого князівства Руського» як рівноправного складника реорганізованої Речі Посполитої.

М. Грушевський, віддаючи належне Гадяцькому договорі як політико-правовому акту, що засвідчував рівень державницького мислення тогочасної української еліти, вказує водночас і на його приреченість.

Насамперед історик зауважує, що «трактат склався на швидку, експромтно під натиском обставин...»; усе це «не дуже промовляє <...>, щоб у тім акті шукати глибокої розваги, далекосяглих підсумків і формул на далеку будучину» [3, с. 286]. Найнебезпечніше в договорі – закладена в ньому «...конкуренція козацького і шляхетського елементу...» Дослідник вважає, що в основі своєї Гадяцька унія була шляхетською, позаяк покликана була «відреставрувати економічне і політичне посідання <...> цієї соціальної верстви...» [3, с. 372]. Навіть набуття козацькою старшиною шляхетських прав «...означало тільки скріплення шляхетської верстви супроти козацької маси» [3, с. 373]. Тож для козацького загалу (для постпільства – понад те, бо в трактаті про нього не згадувалося) унія була несприйнятною. До того ж ослабкий річпосполитський уряд виявився неспроможним до виконання союзницьких зобов'язань перед «Військом Запорозьким», а магнатсько-шляхетська спільнота засвідчила свою нездатність до відносин із ним на паритетних засадах.

На противагу апологетам Гадяча 1658 року, яких «очевидно з однієї сторони брала за серце ця показна фразеологія “вільних і рівних”, “з’єднання народів”, з другого боку – ці широкі концесії українській освіті, релігійній толеранції...» [3, с. 375–376], М. Грушевський переконливо стверджує: «Нам, з ретроспективного становища, зовсім ясно, що Гадяцька унія не мала виглядів на успіх...» [1, с. 391].

Справді, лише формально українсько-польський компроміс 6 (16) вересня 1658 року міг бути підґрунтям федеративного союзу України, Польщі та Литви. Тож реально прогресивні положення договору, запропоновані Ю. Немиричем – І. Виговським, були обмежені вже в часі підписання його під Гадячем; потім – суттєво знівельовані в процесі ратифікації Варшавським сеймом. А тому Гадяцька угода кінцево стала одним із визначальних чинників поразки І. Виговського як гетьмана. Та водночас Гадяцька унія залишається документом історичної ваги

і такого бажаного взаємопрощення й порозуміння еліт двох народів задля кращої долі кожного з них.

Література

1. Грушевський М. Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Суспільно-політичні твори (1907–1914). – С. 386–396.

2. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський / укл. Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк : БАО, 2006. – 736 с.

3. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1998. – Т. 10. – 408 с.

4. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – 398 с.

ПРЕЗЕНТУЄМО НОВЕ ВИДАННЯ

Дениско Ганна. Про що гомонить Соборний майдан : інтерв'ю, есеї, сторінки боротьби за Свободу / Г. Дениско. – Полтава : Говоров С. В., 2018. – 392 с.

Книга вміщує невелику частину публіцистичного творчості Ганни Дениско-Антипович, котра вже понад півстоліття працює на журналістській ниві в ім'я утвердження в постгеноцидному українському суспільстві ідеалів Свободи, Честі і Справедливості, переданих нам у спадщину від ариїв – антив – козаків – лицарів Української Народної Республіки і Української Повстанської Армії, тих, хто не зрадив свою безсмертну душу і Матір Україну в найтяжчих випробах доби.

Видання для широкого кола читачів.